

A Critical Look at the Methodology of “Comprehensive Ijtihād” in NAJMA

Mohammad Mehdi Naderi Qomi¹

1. Department of Management, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

m.naderi7@gmail.com

Received: 2025/08/12; Accepted 2026/02/09

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Various ideas and models have been proposed for applying the ijtihād method (rawish-i ijtihādī) to studies related to Islamic management. One of the most significant of these models is “NAJMA,” which stands for “Comprehensive Map of Islamic Management” (Naqshih-i Jāmi’-i Mudīriyyat-i Islāmī). This map is the result of efforts by a group of researchers and experts in Islamic management, developed and presented within one of the subcommittees of the “Council for the Transformation and Advancement of Humanities” (Shawrā-yi Taḥawwul wa Irteqā-yi ‘Ulūm-i Insānī). This council is one of the councils affiliated with the Supreme Council of the Cultural Revolution (Shawrā-yi ‘Ālī-yi Inqilāb-i Farhangī).

The importance of NAJMA stems from two factors:

1. Unlike many other ideas and plans presented by individual thinkers, NAJMA is the product of collective work (the Fundamental Working Group of Islamic Management).
2. It was prepared and compiled under the support and high-level management of the highest institution responsible for such affairs, namely the Supreme Council of the Cultural Revolution.

The primary goal of NAJMA is to provide a guide and comprehensive map for Islamic management in three areas: education (āmūzish), research (pizhūhish), and implementation (ijrā). Among these three areas, the research domain was prioritized, and efforts were made to design and present a comprehensive map for Islamic management in research. The results of these studies have been published in six editions, with the latest edition dating to 1398 H.sh. (2019-2020), which is also considered the final edition concerning the “research domain of Islamic management.”

The purpose of this article is to provide a brief introduction to this perspective and then examine this model with a critical approach.

Method: The present study is a documentary research (muṭāli‘āt-i asnādī) written using a descriptive-analytical method. The text under critique is the published work entitled “Comprehensive Map of Islamic Management” (NAJMA). As its compilers have indicated, this text is the result of purely theoretical discussions conducted collectively and in groups.

Naturally, based on the methodological foundations of documentary research, critiquing this text required first carefully studying it and extracting the important and fundamental views presented therein. Therefore, considering the critical approach of the research and the space limitations of the article, an effort was first made to provide a summary and selective report of NAJMA, thereby describing what is presented in NAJMA and presenting an image of the entirety of the book. Naturally, in this report and description, certain parts of NAJMA that the author intended were given more attention. Subsequently, based on scientific evidence and documentation, the views and opinions of NAJMA are analyzed and critiqued.

Results: In a general and brief assessment, the results of the present study show that the plan—or rather, the model—presented under the title of “Comprehensive Ijtihād Methodology” in NAJMA faces ambiguities and questions that need to be addressed by its proponents. Mentioning all these ambiguities and questions and providing detailed explanations is beyond the scope of an article and requires an independent book. Therefore, the present study attempts to briefly address some of these ambiguities and questions, the most important of which are as follows:

1. The phrase “Methodology of Comprehensive Ijtihād” (rawishshināsī-yi ijtihād-i jāmi‘)

is not precise and correct. Instead, “Method of Comprehensive Ijtihād” (rawish-i ijtiḥād-i jāmi’) or similar expressions should be used.

2. With the definition that NAJMA provides for “Comprehensive Ijtihād,” all scientific efforts in any scientific field—whether in the seminary (ḥawzah) or the university—can (and indeed should) be called ijtiḥād. This not only contradicts the common practice in scientific communities of the seminary and university but also contributes to scientific confusion (ightishāsh-i ‘ilmī).

3. NAJMA introduces “experience” (tajribih) as one of the tools and methods of acquiring knowledge in Comprehensive Ijtihād and believes that it is possible to achieve “definitive achievements” (dastāward-i qaṭṭ) in the field of Islamic management through the empirical method. Moreover, “probabilistic achievements” (dastāwardhā-yi ḡannī) obtained from the empirical method (like its definitive achievements) also have religious and Islamic value. The article explains that these two claims are flawed and debatable.

4. NAJMA also lists “intuition” (shuhūd) as another tool of knowledge in studies related to Islamic management. Regarding this, it is argued:

- First, no jurist (faḡīḥ) or mujtahid has theoretically considered intuition as a tool for acquiring knowledge in the path of ijtiḥād, nor is there a single case in practice where a jurist has relied on intuition to prove their opinion or used the intuitive method.
- Second, the realm of conventional sciences, including management, is the realm of acquired knowledge (‘ulūm-i ḥuṣūlī) and has no connection with presential knowledge and intuition (‘ilm-i ḥuḍūrī wa shuhūd).
- Third, the definition of intuition that NAJMA provides differs from its common definition in Islamic epistemological discussions and includes things like dreams and visions (khwāb wa ru’yā). However, it is not accepted in any science—let alone in conventional ijtiḥād of the seminaries—to prove or disprove something based on dreams and visions.

5. NAJMA has expanded the sources of ijtiḥād. In its classification, it places the Qur’ān, Sunnah (sunnat), and consensus (ijmā’) among “legislative sources” (manābi’-i tashrīṭ) and reason (‘aql) among “creational sources” (manābi’-i takwīnī). In addition to accepting the four well-known sources of conventional ijtiḥād, NAJMA adds the following:

- Human beings and human phenomena (insān wa pādīdih’hā-yi insānī), including the individual, family, group, organization, institution, governing system, society, and history.

- Nature and natural phenomena (ṭabī'at wa pādīdih'hā-yi ṭabī'ī)
- The supraphysical/metaphysical realm (mā warā-yi ṭabī'at), including the angelic realm (malakūt) of the heavens and the earth and the like.

The article explains that it is not clear what NAJMA means by this statement, and in any case, any meaning considered for it is debatable.

6. Another issue raised in NAJMA's proposed plan for conducting Islamic management studies is the discussion of "collective ijtihād" (ijtihād-i jam'ī). In this regard, it is argued that based on Islamic epistemological foundations, collective ijtihād has numerous problems and is therefore unacceptable.

Keywords: Ijtihād Method (Rawish-I Ijtihādī), Comprehensive Ijtihād (Ijtihād-I Jāmi'), Islamic Management (Mudriyyat-I Islāmī), NAJMA.

Cite this article: Naderi Qomi, Mohammad Mehdi (2026). A Critical Look at the Methodology of "Comprehensive Ijtihād" in NAJMA. *Journal of Religious, Spirituality, and Management Studies* 13(27): 81-116.

نگاهی انتقادی به روش‌شناسی اجتهاد جامع در «نجما»

محمد مهدی نادری قمی^۱

۱. گروه مدیریت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.

Shhashemi1265@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: برای به کارگیری روش اجتهادی در مطالعات مربوط به مدیریت اسلامی تاکنون ایده‌ها و مدل‌های مختلفی ارائه شده است. یکی از مهم‌ترین این مدل‌ها را می‌توان «نجما» دانست. «نجما» مخفف «نقشه جامع مدیریت اسلامی» است. این نقشه حاصل تلاش گروهی از محققان و صاحب‌نظران مدیریت اسلامی است که در یکی از زیرمجموعه‌های «شورای تحول و ارتقای علوم انسانی» تدوین و ارائه شده است. این شورا یکی از شوراهای وابسته به شورای عالی انقلاب فرهنگی و از زیرمجموعه‌های آن محسوب می‌شود. اهمیت نجما نیز ناشی از همین دو امر است: یکی اینکه برخلاف بسیاری از ایده‌ها و طرح‌های دیگر، که از سوی یک اندیشمند خاص ارائه شده است، نجما حاصل یک کار جمعی (کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی) است؛ و دیگر آنکه، با حمایت و تحت مدیریت عالی‌ترین نهادی که عهده‌دار امور این‌چنینی است، یعنی شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهیه و تدوین شده است. هدف‌گذاری اولیه «نجما» تهیه راهنما و نقشه جامع مدیریت اسلامی در سه حوزه آموزش، پژوهش و اجراست. از این سه حوزه، ابتدا حوزه پژوهش در دستور کار قرار گرفته و تلاش شده

تا نقشه جامع مدیریت اسلامی در حوزه پژوهش طراحی و ارائه شود. حاصل این مطالعات تاکنون در شش ویرایش چاپ و منتشر شده است، و آخرین ویرایش آن مربوط به سال ۱۳۹۸ است، که در واقع، ویرایش نهایی مربوط به «حوزه پژوهش مدیریت اسلامی» نیز محسوب می‌شود. هدف این نوشتار معرفی اجمالی این دیدگاه و به دنبال آن، بررسی این مدل با نگاه و رویکردی نقادانه است. روش: پژوهش حاضر از نوع مطالعات اسنادی است که با روش توصیفی - تحلیلی به نگارش درآمده است. آنچه قرار است مورد نقد و بررسی قرار گیرد، متنی مکتوب است که با عنوان «نقشه جامع مدیریت اسلامی» انتشار یافته است. این متن همان گونه که تدوین کنندگان آن اشاره کرده‌اند، حاصل مباحث و گفتگوهای صرفاً نظری است که به صورت جمعی و گروهی صورت پذیرفته است. طبعاً براساس مبانی روش‌شناسی مطالعات اسنادی (ر. ک: مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی، ۱۳۹۴، صص ۶۲-۶۳) برای نقد و بررسی آن لازم بود این متن ابتدا به دقت مورد مطالعه قرار گیرد و دیدگاه‌های مهم و اساسی مطرح شده در آن استخراج شود. از این رو، و با در نظر گرفتن این ملاحظه که رویکرد پژوهش، انتقادی است، و همچنین، با توجه به محدودیت حجم مقاله، ابتدا تلاش شده گزارشی خلاصه و منتخب از نجما ارائه آورده شود و بدین ترتیب، توصیفی از آنچه در نجما آمده صورت پذیرد و تصویری از کلیت آنچه در کتاب آمده ارائه شود. طبیعتاً در این گزارش و توصیف، قسمت‌هایی از نجما بیشتر مد نظر قرار گرفته که نگارنده در نظر داشته است. در ادامه، براساس شواهد و مستندات علمی، دیدگاه‌ها و نظرات نجما تحلیل و نقد شده است.

نتایج: در یک ارزیابی کلی و اجمالی، نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد طرح، یا به تعبیری، مدلی، که با عنوان «روش‌شناسی اجتهاد جامع» در نقشه جامع مدیریت اسلامی (نجما) ارائه شده با ابهامات و سؤالاتی روبه‌رو است که لازم است توسط ارائه‌دهندگان آن مورد توجه قرار گرفته و پاسخ داده شود. ذکر همه این ابهامات و پرسش‌ها و شرح تفصیلی آنها خارج از حجم و حوصله یک مقاله و نیازمند نگارش کتابی مستقل است. از این رو، در پژوهش حاضر تلاش شد به اختصار به برخی از این ابهامات و سؤالات پرداخته شود که موارد مهم آنها به شرح زیر است:

۱. عبارت «روش‌شناسی اجتهاد جامع»، دقیق و درست نیست و به جای آن باید «روش اجتهاد جامع» یا تعبیراتی مانند آن استفاده شود.

۲. با تعریفی که نجما برای «اجتهاد جامع» ارائه داده است، همه تلاش‌های علمی در هر عرصه علمی، و چه در حوزه و چه در دانشگاه را می‌توان (و بلکه باید) اجتهاد نامید. این امر غیر از آنکه خلاف عرف رایج در مجامع علمی حوزوی و دانشگاهی است، به اغتشاش علمی دامن می‌زند.

۳. نجما یکی از ابزارها و روش‌های کسب معرفت در اجتهاد جامع را «تجربه» معرفی کرده و معتقد است با روش تجربی امکان نیل به «دستاورد قطعی» در زمینه مدیریت اسلامی وجود دارد. افزون‌بر آن، «دستاوردهای ظنی» حاصل از روش تجربی نیز (همانند دستاوردهای قطعی آن) ارزش دینی و اسلامی دارد. در متن مقاله توضیح داده شد که این دو ادعا مخدوش و قابل‌مناقشه است.

۴. نجما «شهود» را نیز یکی دیگر از ابزارهای شناخت در مطالعات مربوط به مدیریت اسلامی برشمرده است. در این مورد گفته شد اولاً، هیچ فقیه و مجتهدی به‌لحاظ نظری تا به حال شهود را از ابزارهای کسب معرفت در مسیر اجتهاد ندانسته و در عمل نیز حتی یک مورد وجود ندارد که فقیهی برای اثبات رأی و نظر خود به شهود تمسک جسته و از روش شهودی استفاده کرده باشد؛ ثانیاً، عرصه علوم رایج و از جمله دانش مدیریت، عرصه علوم حصولی است و ربطی به علم حضوری و شهود ندارد؛ ثالثاً، تعریفی که نجما از شهود ارائه داده، با تعریف رایج آن در مباحث معرفت‌شناسی اسلامی متفاوت است و اموری مانند خواب و رؤیا را نیز شامل می‌شود و حال آنکه، نه فقط در اجتهاد رایج و مصطلح حوزه‌های علمیه، بلکه اساساً در هیچ علمی پذیرفته نیست که براساس خواب و رؤیا و نظایر آن، چیزی را نفی یا اثبات نماییم.

۵. نجما منابع اجتهاد را توسعه داده، در تقسیم‌بندی مورد نظر خود، کتاب و سنت و اجماع را در زمره «منابع تشریحی» و عقل را در زمره «منابع تکوینی» شمرده، و ضمن پذیرش منابع چهارگانه معروف در اجتهاد رایج، این موارد را نیز به آنها اضافه کرده است: انسان و پدیده‌های انسانی (شامل فرد، خانواده، گروه، سازمان، نهاد، نظام حاکم، جامعه، و تاریخ)، طبیعت و پدیده‌های طبیعی، و ماورای طبیعت (شامل ملکوت آسمان‌ها و زمین، و مانند آن). در متن مقاله توضیح داده شد که مقصود نجما از این سخن مشخص نیست و در هر صورت، هر معنایی که برای آن در نظر بگیریم، محل مناقشه است.

۶. مسئله دیگری که در طرح پیشنهادی نجما برای انجام مطالعات مدیریت اسلامی آمده، بحث «اجتهاد جمعی» است. در این زمینه گفته شد که براساس مبانی معرفت‌شناسی اسلامی، اجتهاد جمعی دارای اشکالات متعدد، و در نتیجه غیرقابل‌پذیرش است. واژگان کلیدی: روش اجتهادی، اجتهاد جامع، مدیریت اسلامی، نجما.

استناد: نادری قمی، محمدمهدی (۱۴۰۵). نگاهی انتقادی به روش‌شناسی اجتهاد جامع در «نجما». مجله مطالعات دین، معنویت، مدیریت ۱۳(۲۷): ۸۱-۱۱۶.

مقدمه

برای به‌کارگیری روش اجتهادی در مطالعات مربوط به مدیریت اسلامی تاکنون دیدگاه‌ها و مدل‌های مختلفی ارائه شده است. البته بیشتر این دیدگاه‌ها و مدل‌ها عام هستند و به‌طورکلی، برای تولید و تدوین همه علوم انسانی اسلامی پیشنهاد شده‌اند، که طبعاً مدیریت اسلامی را نیز دربرمی‌گیرند. برخی دیگر نیز (دست‌کم در نام و عنوان) برای خصوص مدیریت اسلامی ارائه شده‌اند که شاید مهم‌ترین آنها را بتوان «نجما» دانست. «نجما» مخفف «نقشه جامع مدیریت اسلامی» است. این نقشه حاصل تلاش گروهی از محققان و صاحب‌نظران مدیریت اسلامی است که در یکی از زیرمجموعه‌های «شورای تحول و ارتقای علوم انسانی» تدوین و ارائه شده است. این شورا یکی از شوراهای وابسته به شورای عالی انقلاب فرهنگی و از زیرمجموعه‌های آن محسوب می‌شود. اهمیت نجما نیز ناشی از همین دو امر است: یکی اینکه برخلاف بسیاری از ایده‌ها و طرح‌های دیگر که از سوی یک اندیشمند خاص ارائه شده است، نجما حاصل یک کار جمعی (کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی) است؛ و دیگر آنکه، با حمایت و تحت مدیریت عالی‌ترین نهادی که عهده‌دار امور این چنینی است، یعنی شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهیه و تدوین شده است.

هدف‌گذاری اولیه «نجما» تهیه راهنما و نقشه جامع مدیریت اسلامی در سه حوزه آموزش، پژوهش و اجراست (ر. ک: کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، کارگروه رشته مدیریت شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۸، ص ۵۹ و ۱۰۴). از این سه حوزه، ابتدا حوزه پژوهش در دستور کار قرار گرفته و تلاش شده تا نقشه جامع مدیریت اسلامی در حوزه پژوهش طراحی و ارائه شود. حاصل این مطالعات تاکنون در شش ویرایش چاپ و منتشر شده است، و آخرین ویرایش آن مربوط به سال ۱۳۹۸ است، که در واقع، ویرایش نهایی مربوط به «حوزه پژوهش مدیریت اسلامی» نیز محسوب می‌شود. در این نوشتار برآنیم تا این دیدگاه را اجمالاً معرفی و با نگاه و رویکردی نقادانه مورد بحث و بررسی قرار دهیم.

پیشینه

برای یافتن پژوهشی که در نقد و بررسی نجما (در قالب‌های مختلف، اعم از مقاله، پایان‌نامه، کتاب، طرح پژوهشی) انجام شده باشد، در پایگاه‌های داده مختلف، نظیر نورمگز، ایرنداک، کتابخانه ملی

ایران، گوگل و... جستجو صورت گرفت؛ اما پژوهشی در این زمینه یافت نشد. تنها پژوهش صورت گرفته، مقاله‌ای است با عنوان «بررسی مبانی هستی‌شناسی نظام اجتماعی براساس کتاب نجما» که توسط کریم رضائی‌زاده (نشریه پژوهش‌های نوین در مدیریت کارآفرینی و توسعه کسب و کار، ۱۴۰۰، شماره ۲، دوره ۲) نوشته شده است. البته این مقاله همان‌طور که از عنوان آن معلوم است، ارتباطی به نقد و بررسی نجما ندارد و نمی‌تواند پیشینه پژوهش حاضر محسوب شود.

تنها موردی که با ملاحظاتی می‌توان آن را به‌عنوان پیشینه پژوهشی مقاله حاضر به شمار آورد، مصاحبه‌هایی است که متولیان و تهیه‌کنندگان خود نجما با تعدادی از استادان مدیریت و علوم انسانی در بازه زمانی مرداد تا مهر ماه ۱۳۹۴ انجام داده‌اند و نظر آنان را درباره نجما جویا شده‌اند. این مصاحبه‌ها در قسمت دوم نجما چاپ و منتشر شده است (ر.ک: کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، ۱۳۹۸، ص ۲۲۹-۴۴۴). همچنین تدوین‌کنندگان نجما سه نشست ملی (به‌ترتیب، در دی ماه ۱۳۹۲، خرداد ۱۳۹۳ و بهمن ۱۳۹۵) در نقد و بررسی آن برگزار کرده‌اند که گزارش این نشست‌ها نیز در بخش پایانی نجما آورده شده است (ر.ک: همان، ص ۴۴۵-۶۶۲).

روش تحقیق

مقاله حاضر از نوع مطالعات اسنادی است که با روش توصیفی تحلیلی به نگارش درآمده است. آنچه قرار است مورد نقد و بررسی قرار گیرد متنی مکتوب است که با عنوان «نقشه جامع مدیریت اسلامی» انتشار یافته است. این متن همان‌گونه که تدوین‌کنندگان آن اشاره کرده‌اند، حاصل مباحث و گفتگوهای صرفاً نظری است که به‌صورت جمعی و گروهی صورت پذیرفته است. طبعاً براساس مبانی روش‌شناسی مطالعات اسنادی (ر.ک: مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی، ۱۳۹۴، ص ۶۲-۶۳) برای نقد و بررسی آن لازم بود این متن ابتدا به دقت مورد مطالعه قرار گیرد و دیدگاه‌های مهم و اساسی مطرح شده در آن استخراج شود.

از این رو، و با در نظر گرفتن این ملاحظه که رویکرد پژوهش، انتقادی است، و همچنین، با توجه به محدودیت حجم مقاله، ابتدا تلاش شده گزارشی خلاصه و منتخب از نجما ارائه آورده شود و بدین ترتیب، توصیفی از آنچه در نجما آمده صورت پذیرد و تصویری از کلیت آنچه در کتاب آمده ارائه شود. طبیعتاً

در این گزارش و توصیف، قسمت‌هایی از نجما بیشتر مدنظر قرار گرفته که نگارنده در نظر داشته در ادامه، براساس شواهد و مستندات علمی، دیدگاه‌ها و نظرات نجما را تحلیل کرده و نسبت به آنها نقد و ملاحظه‌ای داشته باشد.

ایده اصلی «نجما»: روش اجتهاد جامع

«نجما» برای انجام مطالعات و پژوهش‌های مربوط به مدیریت اسلامی «روش‌شناسی اجتهاد جامع» را پیشنهاد داده است. تعریفی که نجما از «روش‌شناسی اجتهاد جامع در مدیریت اسلامی» ارائه می‌دهد به قرار زیر است:

«اجتهاد جامع، روش جامع نقلی و حیانی، عقلی، تجربی و شهودی است که با مراجعه به منابع تکوینی و تشریحی و با تکیه بر مبانی مدیریت اسلامی، پاسخ‌های معتبر برای مسائل مدیریت اسلامی ارائه می‌کند» (همان، ص ۵۹). در تعریف یادشده نکاتی قابل توجه است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: نکته اول، که خود نجما نیز به آن تصریح می‌کند این است که از نظر نجما و براساس «اجتهاد جامع»، اسلامی بودن مباحث و پژوهش‌های مربوط به مدیریت، محدود به مواردی نیست که ریشه قرآنی و حدیثی (که نجما آنها را با عنوان «منابع تشریحی» نام‌بردار می‌کند) داشته باشد؛ بلکه دستاوردهای ظنی عقل - از عقل تجربی گرفته تا عقل تجریدی (فلسفی) و عقل شهودی - نیز در صورتی که با منابع فوقانی (محکّمات منابع نقلی، عقلی و تجربی، و ظنیات نقلی) هماهنگ باشد، اسلامی است که پایین‌ترین سطح آن، عدم مخالفت با منابع یادشده، و بالاترین سطح آن، موافقت با دستاورد حاصل از این منابع است (ر. ک: همان).

نکته دوم، نجما با وسعت دادن به تعریف و معنای اجتهاد، همچنان که خود تصریح می‌کند، همه روش‌ها را در یک عرصه علمی خاص، نوعی اجتهاد می‌داند (ر. ک: همان، ص ۱۰۶). بدین ترتیب، از نظر نجما رهنمودهای اسلام با شیوه‌های اجتهادی، همه روش‌های کسب معرفت را دربرمی‌گیرد و محدود و محصور به روش خاصی نیست (ر. ک: همان). پیامد این موضع آن است که از نظر نجما اجتهاد فقط در حوزه‌های علمیه و توسط طلاب علوم دینی و فقها صورت نمی‌پذیرد؛ بلکه تلاش دانشگاهی نیز در عرصه خود، نوعی اجتهاد است (ر. ک: همان).

نکته سوم، پیامد نکته دوم و در راستای آن، این نکته نیز درخور توجه است که در روش اجتهاد جامع و مورد نظر نجما، در کنار دو روش نقلی و عقلی، از دو روش تجربی و شهودی نیز نام برده شده است. این در حالی است که در روش اجتهادی رایج و مصطلح فعلی در حوزه‌های علمیه، فقها و مجتهدان برای استخراج و استنباط حکم شرعی و نظر اسلام و شارع مقدس در مسائل مربوط، از دو روش تجربی و شهودی استفاده نمی‌کنند و روش در اکثر قریب به اتفاق موارد، نقلی است و البته به ندرت در مواردی هم از روش عقلی استفاده می‌شود. برای مثال، فقها و مجتهدان شیعه برای تحقیق در مورد حکم نماز جمعه در زمان غیبت، یا حکم کسی که مرتکب فحشا و عمل منافی عفت شده، یا چگونگی برقراری یا قطع رابطه زوجیت (زن و شوهری) بین دو نفر، به تجربه یا شهود و مکاشفه کاری ندارند؛ بلکه مرجعشان کتاب و سنت و احیاناً اجماع است که همگی در زمره روش نقلی قرار می‌گیرند.

نکته چهارم، افزون بر آنچه ذکر شد، براساس «اجتهاد جامع» نجما، منابع اجتهاد نیز با آنچه که فعلاً در حوزه‌های علمیه رایج و دایر است، متفاوت می‌شود. از نظر فقهای شیعه، منابع اجتهاد عبارت‌اند از: کتاب (قرآن) سنت (قول، فعل و تقریر معصومان علیهم‌السلام)، عقل و اجماع. فقهای اهل سنت نیز برای اجتهاد، از قرآن، سنت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اجماع، قیاس، استحسان، فتح و سد ذرایع، مصالح مرسله و احیاناً برخی منابع دیگر استفاده می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۵۷-۵۸). نجما اما، منابع اجتهاد جامع در مدیریت اسلامی را ابتدا به دو دسته کلی، بدین ترتیب تقسیم می‌کند: ۱. منابع تشریحی: نقلی و حیانی؛ ۲. منابع تکوینی: انفسی و آفاقی. سپس منابع تشریحی را این‌گونه برمی‌شمارد: قرآن؛ سنت پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام و ملحقات سنت (سیره مسلمین، اجماع و مانند آن). منابع تکوینی نیز چهار مورد را شامل می‌شود که عبارت‌اند از: عقل منبعی و ملحقات آن (سیره عقلا و مانند آن)؛ انسان و پدیده‌های انسانی: فرد، خانواده، گروه، سازمان، نهاد، نظام حاکم، جامعه، و تاریخ؛ طبیعت و پدیده‌های طبیعی؛ ماورای طبیعت: ملکوت آسمان‌ها و زمین، و مانند آن (ر. ک: کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، کارگروه رشته مدیریت شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۶).

پیش‌فرض‌های نجما

هر پژوهشی بر یک سری پیش‌فرض مبتنی است که طبعاً بدون در نظر گرفتن آنها نمی‌توان وارد آن پژوهش

شد و دستاورد قابل قبول و معتبری ارائه کرد. نجما نیز از این قاعده مستثنا نیست و دو دسته پیش فرض را در نظر گرفته است. یک دسته از این پیش فرض‌ها آنهایی هستند که نجما آنها را «پیش فرض‌های اساسی» نام نهاده (ر. ک: همان، ص ۳۳) و دسته دیگری که آنها را با عنوان «پیش فرض‌های اجتهاد جامع» ذکر کرده است (ر. ک: همان، ص ۱۱۰). آنچنان که در خود نجما آمده، مقصود از «پیش فرض‌های اساسی» آنهایی هستند که هم در طراحی نقشه و هم در تولید محتوای آن نقش اساسی دارند و بنابراین، بدون در نظر گرفتن آنها نه به «نقشه مدیریت اسلامی» می‌توان رسید و نه می‌توان تولید محتوا کرد (ر. ک: همان، ص ۳۳).

پیش فرض‌های دسته دوم نیز طبق گفته خود نجما آنهایی هستند که مبانی اساسی در امر «اجتهاد جامع» در مدیریت اسلامی محسوب می‌شوند که ناظر به روش‌های چهارگانه نقلی و حیانی، عقلی، تجربی، و شهودی‌اند و به دو دسته مشترک (بین هر چهار روش) و مختص (مخصوص یکی از روش‌های چهارگانه مذکور) تقسیم می‌شوند (ر. ک: همان، ص ۱۱۰). ذکر تمامی این پیش فرض‌ها خارج از حوصله این نوشتار است؛ از این رو تنها به ذکر برخی از آنها، که در ادامه قصد بررسی آنها را داریم، اکتفا می‌کنیم. از جمله پیش فرض‌های اساسی که در نجما ذکر شده، یکی این است که: «(کتاب تکوین) (جهان، خلقت، انسان و مانند آن) و «کتاب تشریح» (قرآن کریم، سنت انبیا و معصومین علیهم‌السلام) «منابع شناخت مدیریت اسلامی» است و «روش‌های پژوهش اجتهاد جامع»، مشتمل بر روش‌های نقلی و حیانی، عقلی، تجربی و شهودی است» (ر. ک: همان، ص ۳۳).

برخی از پیش فرض‌های مشترک دسته دوم (مشترک بین هر چهار روش نقلی و حیانی، عقلی، تجربی، و شهودی) نیز عبارت‌اند از (ر. ک: همان، ص ۱۱۱):

- دستاوردهای قطعی عقلی و تجربی همچون دستاورد قطعی نقلی و حیانی اعتبار و ارزش اسلامی دارد؛ و مجموع این دستاوردهای عقلی، محک‌های اندیشه و عملکرد اسلامی را تشکیل می‌دهند.

- دستاوردهای ظنی معتبر اجتهاد جامع در مدیریت اسلامی در همه روش‌های پژوهش‌های اجتهاد جامع با حفظ مراتب طولی، قرآنی، حدیثی، عقلی، تجربی و شهودی، ارزش اسلامی دارد. در پیش فرض‌های مختص «روش تجربی» نیز یکی از پیش فرض‌های ذکر شده این است که: «دستاورد قطعی حاصل از روش تجربی ممکن است» (ر. ک: همان، ص ۱۱۳).

در مورد پیش‌فرض‌های مختص «روش شهودی» نیز از جمله پیش‌فرض‌ها یکی این است که: «شهود، دریافت‌های شخصی درونی است که از راهی غیر از تجربه مادی به دست می‌آید و در قالب‌های مختلفی جلوه‌گر می‌شود؛ مانند رؤیاهای صادقه» (ر.ک: همان).

سطوح اجتهاد از دیدگاه نجما و ویژگی‌های هر سطح

براساس آنچه که در نجما آمده، روش‌شناسی اجتهاد جامع (که نجما از آن دفاع می‌کند) در سه سطح عام، خاص و اخص می‌تواند مطرح شود. سطح عام اجتهاد جامع، مربوط به علوم انسانی به‌طورکلی، و الهیات است. مقصود از سطح خاص نیز نحوه اجتهاد جامع در عرصه همه مسائلی است که فقط مربوط به مدیریت اسلامی است. اجتهاد اخص نیز نحوه اجتهاد ناظر به گرایش‌ها و مسائل مختلف خاص این گرایش‌ها در مدیریت اسلامی است (ر.ک: همان، ص ۱۰۱).

همچنین، از دیدگاه نجما «اجتهاد جامع در مدیریت اسلامی» دارای دو مرتبه و دو سطح «مطلوب» و «مقبول» است و هر دو نیز در مقام اثبات دیدگاه‌های اسلام در زمینه مدیریت، از اعتبار برخوردار است (ر.ک: همان، ص ۱۰۴ و ۱۲۳). هر یک از این دو سطح، ویژگی‌ها و مراحل دارد.

ویژگی‌های سطح مطلوب اجتهاد

یک ویژگی اجتهاد جامع در مرتبه «مطلوب» مربوط به پژوهشگر است. در این مرتبه و سطح از اجتهاد، پژوهشگر، هم در علوم حوزوی و هم در رشته مدیریت صاحب‌نظر است. نجما توضیح می‌دهد مقصود از صاحب‌نظر در این جا کسی است که افزون‌بر تخصص، باید صلاحیت تولید علم را داشته باشد؛ زیرا سخن در پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی است که سابقه تفصیلی ندارد (ر.ک: همان، ص ۱۲۳). ویژگی دیگر این مرتبه از اجتهاد، مربوط به «اعتبار» آن است. از دیدگاه نجما دستاورد پژوهشی کسی که از این مرتبه اجتهاد برخوردار است، اعتبار شرعی دارد و ملاک اعتبار آن از حیث نظری، استناد دینی، جامعیت استناد، انسجام درونی و بررسی امکان تحقق عملی دستاوردهای نظری در باب الزامات دینی است.

همچنین این سطح از اجتهاد، از حیث اجرای پژوهش نیز دارای ویژگی‌هایی است که اهم آنها

عبارت‌اند از:

- الف) در مواردی که موضوع پژوهش گسترده، پیچیده، چندرشته‌ای و مانند آن است، استفاده از کارشناسان مختلف برای «گردآوری اطلاعات» و «تحلیل و داوری (جمع‌بندی) مقدماتی اطلاعات» ضرورت دارد.
- ب) تحلیل و داوری نهایی اطلاعات (جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و قضاوت) مبتنی بر منابع شرعی و تکوینی در اجتهاد جامع، امری فردی است؛ زیرا تحلیل‌گر مجتهد است؛ ولی مشورت استنباطی به‌عنوان مقدمه نتیجه‌گیری نهایی در سطوح اجتماعی و حکومتی، شرعاً امری ضروری است.
- در مورد این بند لازم به توضیح است که نجمنا منابع اجتهاد جامع در مدیریت اسلامی را به دو دسته کلی «منابع شرعی» (نقلی و حیانی) و «منابع تکوینی» (انفسی و آفاقی) تقسیم می‌کند. منابع شرعی عبارت‌اند از: کتاب (قرآن) و سنت پیامبر و اهل‌بیت علیهم‌السلام و ملحقات سنت (سیره مسلمین، اجماع و مانند آن). منابع تکوینی نیز عبارت‌اند از: عقل منبعی و ملحقات آن (سیره عقلا و مانند آن)، انسان و پدیده‌های انسانی (فرد، خانواده، گروه، سازمان، نهاد، نظام حاکم، جامعه و تاریخ و...)، طبیعت و پدیده‌های طبیعی، و ماورای طبیعت (ملکوت آسمان و زمین و مانند آن). مستند ضرورت مشورت نیز - که در این بند بر آن تأکید شده - از نظر نجمنا آیه شریفه «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» است (ر.ک: همان، ص ۱۰۶ و ص ۱۲۴).
- ج) در حوزه اجرای دستوردهای اجتهاد جامع، بنا بر مصالح اجتماعی و حکومتی می‌تواند «اجتهاد جمعی» صورت پذیرد.

ویژگی‌های سطح مقبول اجتهاد

نجمنا سطح مقبول اجتهاد را مرتبه‌ای از اجتهاد می‌داند که پژوهشگر برخلاف سطح مطلوب، صاحب‌نظر نیست. به همین جهت نیز در این سطح، به‌لحاظ پژوهشگر، تحقیق می‌تواند به‌ترتیب اولویت، به صورت‌های مختلفی انجام پذیرد (ر.ک: همان، ص ۱۲۵-۱۲۶). اما نجمنا در مورد این سطح از اجتهاد تأکید می‌کند، از آنجا که بالأخره پژوهشگر صاحب‌نظر نیست، تمامی صورت‌های یادشده دچار ضعف پژوهشی از یکی از دو جنبه حوزوی یا دانشگاهی است. از این‌رو، این ضعف باید در هر یک از مراحل راهنمایی، مشاوره و داوری، به تناسب، زیر نظر صاحب‌نظران مدیریت اسلامی و یا صاحب‌نظران حوزوی و صاحب‌نظران مدیریتی برطرف شود (ر.ک: همان، ص ۱۲۴).

و اما از حیث اعتبار، ملاک اعتبار این سطح اجتهاد نیز مانند سطح مطلوب، استناد دینی، جامعیت استناد، انسجام درونی و امکان تحقق عملی دستاوردهای نظری در باب الزامات دینی است (ر.ک: همان). همچنین سطح مقبول اجتهاد، از حیث اجرای پژوهش باید دارای ویژگی‌های زیر باشد:

الف) در مواردی که موضوع پژوهش گسترده، پیچیده، چندرشته‌ای و مانند آن است، برای گردآوری اطلاعات و همچنین تحلیل و داوری (جمع‌بندی) مقدماتی اطلاعات، استفاده از کارشناسان ضرورت دارد.

ب) مشارکت گروه‌های کارشناسی و تخصصی در گردآوری اطلاعات و همچنین تحلیل و داوری (جمع‌بندی) مقدماتی اطلاعات در سطوح اجتماعی و حکومتی نیز ضروری است.

ج) تحلیل و داوری نهایی اطلاعات (جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و قضاوت) مبتنی بر منابع تشریحی و تکوینی در اجتهاد جامع، با مشارکت پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی، زیر نظر صاحب‌نظران مدیریت اسلامی و یا صاحب‌نظران حوزوی و صاحب‌نظران مدیریتی، امری ضروری است.

ملاحظات در مورد طرح پیشنهادی نجما

بررسی تفصیلی همه آنچه که در نجما آمده، نیازمند تألیف کتابی مستقل است؛ اما در نگاهی نقادانه به آنچه نجما مطرح می‌کند، اجمالاً می‌توان ملاحظات ذیل را مدنظر قرار داد:

۱. خلط بین «روش» و «روش‌شناسی»

در کتاب «نجما» عنوان بخش چهارم چنین است: «روش‌شناسی پژوهش در مدیریت اسلامی (اجتهاد جامع)» (ر.ک: همان، ص ۹۹). به نظر می‌رسد، این عنوان با توجه به محتوای ذیل آن، عنوان مناسبی نباشد. توضیح آنکه، یکی از نکاتی که در مباحث مربوط به روش تحقیق باید به آن توجه داشت، تفاوت «روش تحقیق» و روش‌شناسی تحقیق است. روش‌شناسی، معادل واژه انگلیسی متدولوژی (methodology) و روش، معادل متد (method) است. البته چه در متون فارسی و چه در متون انگلیسی گاه در جایی که باید واژه روش (method) استفاده شود، با مسامحه واژه روش‌شناسی (methodology) به کار می‌رود. در هر صورت اما، واقعیت این است که بین بحث روش تحقیق و روش‌شناسی تحقیق تفاوت

وجود دارد. روش مسیری است که دانشمند در سلوک علمی خود طی می‌کند، و روش‌شناسی دانش دیگری است که به شناخت آن مسیر می‌پردازد.

به تعبیری دیگر، روش همواره در متن حرکت فکری و تلاش‌های علمی یک دانشمند قرار دارد و روش‌شناسی دانشی است که از نظر به آن شکل می‌گیرد و به همین دلیل روش‌شناسی همواره یک دانش و علم درجه دوم است. علم درجه دوم در برابر علم درجه اول قرار دارد. علم درجه اول علمی است که به یک واقعیت عینی طبیعی و یا انسانی می‌پردازد و علم درجه دوم علمی است که موضوع آن نفس واقعیت خارجی نیست؛ بلکه موضوع آن، علم و آگاهی بشری است، اعم از اینکه آن آگاهی، خود یک دانش و علم درجه اول و یا درجه دوم باشد (ر. ک: حمید پارسانیا، ۱۳۸۳، ص ۱۴).

با توجه به توضیح پیش‌گفته، «روش‌شناسی پژوهش در مدیریت اسلامی (اجتهاد جامع)» به این معنا خواهد بود که برای انجام مطالعات مربوط به مدیریت اسلامی (یا به‌طور کلی، علوم انسانی اسلامی) روشی به نام «اجتهاد جامع» ارائه شده و اکنون قصد داریم صحت و سقم و نقاط قوت و ضعف آن را بررسی و ارزیابی نماییم. این در حالی است که با توجه به مطالبی که ذیل عنوان یادشده (در بخش چهارم کتاب) آمده، روشن است که نجما چنین قصد و منظوری ندارد. نجما در این بخش درصدد توضیح و تشریح و معرفی روش پیشنهادی خود در حوزه «مطالعات و پژوهش‌های مدیریت اسلامی» است (روشی که آن را «اجتهاد جامع» نام نهاده است) نه آنکه بخواهد آن را مورد کنکاش و نقد و بررسی قرار دهد.

بنابراین، اولین نکته و ملاحظه در مورد نجما (که شاید بتوان گفت بیشتر جنبه ادبی و لفظی دارد) این است که به نظر می‌رسد در بخش چهارم کتاب به جای عنوان «روش‌شناسی پژوهش در مدیریت اسلامی (اجتهاد جامع)» باید از عنوان «روش اجتهاد جامع» یا «معرفی روش اجتهاد جامع» و عباراتی مانند آنها استفاده شود.

۲. تعریف نجما از اجتهاد

تعریفی که نجما از اجتهاد جامع ارائه می‌دهد با تعریفی که امروزه در حوزه‌های علمیه و مجامع علمی حوزوی دایر و رایج است (تلاش علمی برای کشف و استنباط احکام شرعی، یا به تعبیر دقیق‌تر، تحصیل

حجت بر احکام شرعی، از ادله معتبر) تفاوت دارد. تا اینجا بحث و مشکلی نیست و ممکن است هر اندیشمند و صاحب‌نظری به دلیل (یا دلایلی) که به نظرش موجه می‌رسد درصدد برآید به‌جای تعریف رایج فعلی از اجتهاد، تعریفی دیگر و جایگزین برای آن پیشنهاد دهد. با وجود این، ملاحظه و مناقشه‌ای که در مورد تعریف نجما از اجتهاد جامع به نظر می‌رسد آن است که براساس این تعریف، هرگونه تلاشی با هر روشی و در هر ساحتی از ساحت‌ها و رشته‌های مختلف علمی صورت پذیرد نام آن «اجتهاد» خواهد بود. عین عبارت نجما در این زمینه چنین است: «از منظر روش اجتهاد جامع نجما، همه روش‌ها در عرصه علمی خود نوعی اجتهاد است... رهنمودهای اسلام با شیوه‌های اجتهادی، همه روش‌های کسب معرفت را دربرمی‌گیرد؛ پس تلاش دانشگاهی هم از نظر اسلام، در عرصه خود، نوعی اجتهاد است» (ر.ک: کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، کارگروه رشته مدیریت شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۶).

باید توجه داشت که براساس ضوابطی که در علم منطق برای «تعریف» ذکر می‌شود، یکی از شرایطی که در تعریف باید رعایت شود، «مانع» بودن آن است. به‌دیگرسخن، اساساً یکی از حکمت‌ها و فلسفه‌های تعریف، مرزبندی و ایجاد تمایز بین امر تعریف شده (معرف) و سایر امور است. تعریف نجما از اجتهاد اما، کاملاً برعکس عمل کرده و به‌جای آنکه بین روش اجتهادی و سایر روش‌های تحقیق مرزبندی و تمایز ایجاد کند، همه روش‌های کسب معرفت را اجتهاد می‌نامد. چنین تعریفی بیشتر با معنای لغوی اجتهاد سازگار است تا ارانه تعریفی اصطلاحی برای آن. از این‌رو تعریف نجما از اجتهاد جامع درواقع، به ایجاد آشفتگی در مباحث روشی مربوط به پژوهش‌های مدیریت اسلامی (و بلکه تمامی علوم انسانی اسلامی) منجر می‌شود.

افزون‌براین، نجما دلیل و هدف روشنی برای عدول از تعریف رایج و معمول اجتهاد (تحصیل حجت بر احکام شرعی، از ادله معتبر) ارائه نکرده تا بتوان براساس آن ارزیابی کرد که آیا این تعریف جدید، مقصود و غرضی را که نجما در پی آن بوده تأمین می‌کند یا خیر.

همچنین، این تعریف از اجتهاد، با آنچه که خود نجما در ادامه و در بحث «سطوح اجتهاد» مطرح کرده است سازگاری ندارد. همچنان‌که گذشت، نجما سطوح اجتهاد را به دو سطح «مطلوب» و «مقبول» تقسیم نموده، و چیزی که در هر دو سطح (با تمامی شقوق ذیل آنها) مشترک است، تأکید بر این مطلب

است که در فرایند پژوهش‌هایی که در حوزه مدیریت اسلامی صورت می‌پذیرد، حتماً باید فردی که با علوم حوزوی و معارف اسلامی آشنایی دارد، به نوعی در فرایند کلی پژوهش حضور و دخالت داشته باشد. سؤال از نجما این است که اگر به تعبیری که در خود کتاب آمده، «از منظر روش اجتهاد جامع نجما، همه روش‌ها در عرصه علمی خود نوعی اجتهاد است» و «رهنمودهای اسلام همه روش‌های کسب معرفت را دربرمی‌گیرد؛ پس تلاش دانشگاهی هم از نظر اسلام، در عرصه خود، نوعی اجتهاد است»، تأکید بر دخالت دادن فرد آشنا با علوم حوزوی و معارف اسلامی برای چیست؟ اگر نجما بخواهد به آنچه که در تعریف اجتهاد جامع آورده، وفادار بماند، باید تمامی تلاش‌هایی را که همه پژوهشگران در هر عرصه علمی، و چه در حوزه و چه در دانشگاه، انجام می‌دهند «اجتهاد» و کار اجتهادی بدانند و بنامد بدون آنکه لزوماً نیازی به دخالت کارشناس معارف اسلامی و علوم حوزوی وجود داشته باشد.

درواقع، این همان آشفتگی و اغتشاش علمی است که اشاره کردیم که تعریف نجما از «اجتهاد جامع» در عرصه علوم ایجاد می‌کند. اتخاذ و انتخاب چنین تعریفی برای «اجتهاد» سبب می‌شود که زین پس تمامی دانشمندان همه رشته‌های علمی را «مجتهد» بدانیم و بنامیم. در حالی که طبق اصطلاح رایج اجتهاد، متخصصان علوم دانشگاهی که جای خود دارد، حتی از سه حوزه اصلی معارف اسلامی (احکام، اعتقادات، و اخلاق) فقط از متخصصان و کارشناسان حوزه احکام با عنوان «مجتهد» تعبیر می‌شود و متخصصان دو حوزه دیگر، به ترتیب، «متکلمان» و «علمای علم اخلاق» نامیده می‌شوند و کتاب‌ها، متون، منابع و مسیر علمی هر یک از آنها نیز کاملاً متفاوت است.

در هر صورت، در عرصه علوم، ترجیح بر این است که با ملاک و معیارهایی، بین آنها مرزبندی‌های مشخصی ایجاد کنیم، نه آنکه با از بین بردن مرزها به اغتشاش و آشفتگی در تمایز علوم از یکدیگر دامن بزنیم.

۳. اتکا به تجربه و روش تجربی در اجتهاد

نجما براساس «روش اجتهاد جامع» استفاده از هر چهار روش نقلی، عقلی، تجربی و شهودی را برای اجتهاد، مُجاز می‌شمرد و به تعبیری که خود بدان تصریح ورزیده، اجتهاد جامع «همه روش‌های کسب معرفت را دربرمی‌گیرد» (ر.ک: همان، ص ۱۰۶). پیش از این اشاره کردیم که این البته برخلاف الگوی

رایج در حوزه‌های علمیه در مورد روش اجتهادی است و تجربه و شهود، جایی در روش اجتهادی متداول و رایج ندارند. ملاحظه مورد نظر نیز اکنون این نیست که چرا نجما الگویی متفاوت از الگوی رایج ارائه داده است. سخن اما در این است که براساس مبانی دین‌شناختی و همچنین، معرفت‌شناختی اسلامی، استناد به تجربه برای اثبات نظر دین و اسلام در مسئله و موضوعی، محل سؤال و تأمل است. از یک سو، به لحاظ مبانی معرفت‌شناختی، تجربه و استدلال تجربی، یقین‌آور نیست و حداکثر مفید ظن و گمان است (ر. ک: دبیرخانه همایش مبانی فلسفی علوم انسانی اسلامی، ۱۳۸۹). روش تجربی از قیاسی استفاده می‌کند که صغرای آن تجربی است، و به لحاظ منطقی ارزش نتیجه هر قیاس تابع اخس مقدمات آن است، و از سوی دیگر، مقدمات تجربی هیچ‌گاه یقین‌آور نیستند. بنابراین، تحلیل‌ها و استدلال‌های تجربی در نهایت یقین‌آور نخواهند بود. به همین دلیل، هدف علوم تجربی و طبیعی نیز دسترسی به یقین نیست و عالمان این علوم به همین اکتفا می‌کنند که بتوانند با درصد درخور اعتنایی به نتایج تحقیقات خود اطمینان پیدا کنند (برای مطالعه و توضیح بیشتر در این باره، ر. ک: جمعی از نویسندگان، ۱۴۰۰، ص ۲۱۶؛ محمد حسین زاده، ۱۳۸۱، ص ۱۳۵؛ عبدالرسول عبودیت، ۱۳۷۸، فصل دوم و چهارم، و همو، ۱۳۸۰، ص ۳۹-۴۲).

از سوی دیگر، براساس مبانی دین‌شناختی اسلامی، در محدوده مسائل مربوط به دین، عمل براساس ظن و گمان مورد نهی واقع شده و نمی‌توان براساس ظن و گمان مطلبی را به شارع و شریعت مقدس اسلام نسبت داد، مگر آنکه دلیلی بر اعتبار (و اصطلاحاً حجیت) ظن خاصی اقامه شده باشد (نظیر ظن حاصل از خبر واحد). مستند فقها و علمای اسلام برای این مطلب، آیاتی از قبیل «وَمَا يَتَّبِعْ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا» (یونس، ۳۶) و «وَإِنْ تَطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ» (انعام، ۱۱۶) و روایات متعددی است که در این زمینه وجود دارد و اصطلاحاً از آنها با عنوان «ادله ناهیه از عمل به ظن» تعبیر می‌شود (برای مطالعه بیشتر در این زمینه، ر. ک: محمد فاضل لنکرانی، سیری کامل در اصول فقه، ج ۱۰، ص ۱۸۷ و مرتضی انصاری، فرائد الاصول، ج ۱، ص ۸۷-۹۳). البته برای حل مسائل علمی و مشکلات روزمره زندگی فردی و اجتماعی، و از جمله مسائل مربوط به سازمان و مدیریت، استفاده از تجربه و دانش تجربی اشکالی ندارد و بلکه مفید و مطلوب است؛ اما سخن در این است که براساس تجربه نمی‌توان مطلبی را به دین و شریعت مقدس اسلام نسبت داد.

در اینجا نیز بحث ما در «مدیریت اسلامی» است و کاربست روش اجتهادی در «مدیریت اسلامی» محل سخن و بحث و گفتگو است؛ یعنی می‌خواهیم مطلب و نظریه یا گزاره‌ای را در زمینه مدیریت، به «اسلام» نسبت دهیم. با توضیحاتی که در این قسمت داده شد مشخص شد که مطالعات تجربی در زمینه مدیریت اسلامی حداکثر می‌تواند مفید ظن و گمان باشد، و ما دلیلی بر اعتبار و حجیت چنین مظنه‌ای نداریم تا بخواهیم براساس آن، مطلبی را به اسلام و شارع مقدس نسبت دهیم و آن را با وصف «اسلامی» نام‌بردار نماییم.

در هر صورت، همان‌گونه‌که اشاره شد، نجما در مورد روش تجربی اولاً، مدعی است با استفاده از آن، امکان نیل به «دستاورد قطعی» وجود دارد و ثانیاً، «دستاوردهای ظنی» حاصل از روش تجربی نیز (به‌سان دستاوردهای قطعی آن) ارزش اسلامی دارد. در زمینه این دو ادعا اما، همچنان که توضیح داده شد، نظر صحیح این است که اولاً، در عرصه علوم اصطلاحی (رشته‌های علمی) و از جمله مدیریت، تجربه و روش تجربی هیچ‌گاه نمی‌تواند به نتیجه قطعی و یقینی منجر شود و حداکثر مفید ظن و گمان است، (ر. ک: چالمرز، ۱۳۸۵، ص ۱۳-۵۰) و ثانیاً، به‌لحاظ مبانی دین‌شناختی اسلامی دلیلی بر اعتبار مظنه (دانش و علم ظنی) حاصل از روش تجربی وجود ندارد (و در نجما نیز دلیلی بر آن ارائه نشده است) و از این‌رو، نظریه یا گزاره‌ای را که صرفاً حاصل تجربه و کاربست روش تجربی باشد، نمی‌توان ارزش اسلامی برای آن قائل شد و آن را «مدیریت اسلامی» نام نهاد.

۴. استناد به شهود برای اثبات نظریه‌ها و آموزه‌های مدیریت اسلامی

افزون‌بر تأمل و سؤال در مورد استفاده از روش تجربی، استفاده از «شهود» و «روش شهودی» در اجتهاد (که نجما آن را روا و جایز دانسته) نیز محل تأمل است. در معرفت‌شناسی اسلامی «شهود» و روش شهودی نوعاً و معمولاً به «علم حضوری» اشاره دارد (ر. ک: مصباح‌یزدی، ۱۳۸۳، ج ۱، درس سیزدهم و حسین‌زاده، ۱۳۹۱، فصل دوم). نجما البته همچنان‌که ذکر شد، آن را در معنایی بسیار عام‌تر به‌کار می‌برد که حتی خواب و رؤیا را نیز شامل می‌شود.

اشکالی که در مورد تجربه و روش تجربی مطرح کردیم، در واقع، به «ارزش شناخت» حاصل از آن بود؛ که گفتیم روش تجربی حداکثر مفید ظن و گمان است و براساس مبانی دین‌شناختی اسلامی،

بر اساس مظنه حاصل از تجربه نمی‌توان نظریه یا قانون و قاعده‌ای را به‌عنوان «مدیریت اسلامی» مطرح کرد. در مورد شهود اما، اگر علم حضوری مراد باشد (که البته اشاره شد که معنای مورد نظر نجما فراتر از علم حضوری است؛ برای آشنایی و اطلاع بیشتر در مورد علم حضوری و حصولی، ر. ک: محمدتقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ج ۱، درس سیزدهم و چهاردهم؛ غلامرضا فیاضی، ۱۳۹۶، ص ۹۹-۳۰۸؛ محمد حسین‌زاده، ۱۳۸۱، فصل چهارم و پنجم؛ و محمدتقی فعالی، ۱۳۷۹) اشکال در ارزش شناخت حاصل از آن نیست. همان‌گونه که معرفت‌شناسان و فیلسوفان مسلمان گفته‌اند، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های علم حضوری، «خطاناپذیر» بودن آن است و احتمال کذب و خطا در آن به هیچ‌وجه راه ندارد و کاملاً منتفی است (ر. ک: سیدمحمدحسین طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۸، پاورقی از مرتضی مطهری؛ فیاضی، ۱۳۸۶، فصل ششم و محمدتقی مصباح‌یزدی، ۱۳۸۳، ج ۱، درس سیزدهم).

باوجوداین، سؤال و اشکال در اینجا این است که بحث ما در «دانش مدیریت» است، و دانش مدیریت (چه اسلامی و چه غیر اسلامی) علم و دانشی حصولی است و ربطی به علم حضوری ندارد. اساساً ساحت علم مصطلح (به معنای رشته‌های علمی و علوم رایج در فضاهای دانشگاهی و اصطلاحاً آکادمیک) ساحت علم حصولی است نه علم حضوری. به علاوه، همان‌گونه که در جای خود بیان شده، علم حضوری فقط برای خود شخص معتبر است و سنخ آن به‌گونه‌ای نیست که بتوان آن را با دیگران به اشتراک گذاشت تا آنها نیز بتوانند صحت و سقم آن را بررسی کرده و در مورد آن اظهارنظر نمایند. به همین دلیل نیز در همه دانش و رشته‌های دانشگاهی موجود، هیچ دانشمند و نظریه‌پرداز و اندیشمندی برای اثبات رأی و نظر خود به شهود و علم حضوری استناد نکرده است؛ بلکه از یکی از سه روش عقلی، نقلی یا تجربی بهره جسته است. دانش مدیریت نیز از این قاعده مستثنا نیست و برای تولید و تشریح نظریات و دیدگاه‌های اسلام در باب مدیریت نمی‌توان به شهود استناد کرد.

آنچه تا اینجا در مورد روش شهودی (که نجما آن را یکی از روش‌های معتبر برای پژوهش‌های مدیریت اسلامی محسوب داشته) گفته شد، در صورتی بود که محقق مدیریت اسلامی بخواهد برای اثبات مدعای خود به علم حضوری استناد کند. اما همان‌گونه که ملاحظه کردیم، تعریفی که نجما از روش شهودی ارائه می‌دهد (دریافت‌های شخصی درونی که از راهی غیر از تجربه مادی به دست می‌آید) فراتر از علم حضوری است و به تصریح خود نجما می‌تواند در قالب‌های مختلفی جلوه‌گر شود که از

جمله آنها رؤیاهای صادقانه است. این تعریف نجما از شهود، مبهم است و روشن نیست مقصود از آن دقیقاً چیست. آنچه اجمالاً می‌توان گفت این است که عرصه علم و دانش مصطلح (رشته‌های علمی) قطعاً جای تمسک و استناد به راه‌های فرامعمول و خارق‌العاده شناخت امثال خواب و رؤیا نیست (برای مطالعه بیشتر در مورد راه‌های فرامعمول شناخت، ر. ک: ژاگو، ۱۴۰۲؛ واتسن، ۱۳۸۸ و مصباح یزدی، ۱۴۰۱، ص ۲۹۴-۳۰۸) و براساس اموری از این دست نمی‌توان چیزی را به‌عنوان «مدیریت اسلامی» اثبات (یا نفی) کرد و جای بسی تعجب است که نجما بر چه اساسی برای انجام پژوهش‌های مدیریت اسلامی چنین مطلبی را طرح کرده و در عرصه علم و مباحث علمی، برای اموری همچون خواب و رؤیا و امثال آن حجیت و اعتبار قائل شده است.

۵. ابهام در توسعه منابع اجتهاد

ملاحظه دیگری که در طرح و الگوی پیشنهادی نجما به نظر می‌رسد، در مورد «منابع اجتهاد» است. همچنان‌که پیش از این (در فصل دوم کتاب) اشاره شد، از نظر فقها و علمای شیعه، منابعی که مجتهد می‌تواند برای یافتن دلیل و مستند جهت استنباط و استخراج حکم شرعی و نظر اسلام به آنها مراجعه کند عبارت‌اند از: کتاب (قرآن)، سنت، عقل و اجماع. این درحالی است که نجما منابع اجتهاد را توسعه داده، در تقسیم‌بندی مورد نظر خود، کتاب و سنت و اجماع را در زمره «منابع تشریحی» و عقل را در زمره «منابع تکوینی» شمرده، و ضمن پذیرش منابع چهارگانه معروف در اجتهاد رایج، این موارد را نیز به آنها اضافه می‌کند: انسان و پدیده‌های انسانی (شامل فرد، خانواده، گروه، سازمان، نهاد، نظام حاکم، جامعه، و تاریخ)، طبیعت و پدیده‌های طبیعی، و ماورای طبیعت (شامل ملکوت آسمان‌ها و زمین، و مانند آن). در اینجا نیز مقصود نجما واضح نیست و ابهام دارد. برای مثال، اینکه «فرد» یکی از منابع مدیریت اسلامی است به چه معناست؟ یکی از معانی صحیح و قابل‌قبولی که می‌توان برای این عبارت در نظر گرفت این است که بگوییم مقصود این است که گفتار یا رفتار و افعال فرد (افراد انسان) منبعی است که می‌توان از آن مدیریت اسلامی را استخراج کرد. با توجه به این معنا، آنگاه سؤال می‌شود که فرد (انسان) معصوم یا غیر معصوم؟ اگر گفته شود انسان غیر معصوم، اشکال این است که از نظر مبانی دین‌شناختی اسلامی، گفتار و رفتار و افعال انسان غیر معصوم حجیت و اعتباری ندارد و نمی‌توان براساس آن، چیزی را در مدیریت

اسلامی اثبات یا نفی کرد. اگر هم گفته شود فرد و انسان معصوم مراد است، اشکال این است که این در واقع، همان منبع «سنت» است و نمی‌تواند در عرض آن، منبعی مستقل و جداگانه به شمار آید.

یک معنای قابل قبول دیگر برای منبع بودن «فرد» در پژوهش‌های مربوط به مدیریت اسلامی این است که گفته شود مراد این است که درباره فرد انسان و قوانین و قواعدی که خدای متعال به لحاظ خلقت، در سرشت و ماهیت انسان به ودیعت نهاده، مطالبی از قرآن یا سخنان معصومان (علیهم‌السلام) قابل استفاده است که در حوزه مدیریت کاربرد دارد. اگر چنین معنایی مدنظر باشد، باز هم اشکال این است که این در واقع، مراجعه به کتاب و سنت است و نمی‌تواند در عرض آن دو، به‌عنوان منبعی مستقل و جداگانه در مدیریت اسلامی محسوب شود.

در مورد خانواده، گروه، سازمان، جامعه و سایر مواردی که نجما آنها را در ذیل «انسان و پدیده‌های انسانی» نام برده نیز شبیه آنچه که در مورد فرد گفته شد قابل طرح است. برای مثال، ممکن است مقصود نجما این باشد که راجع به این عناوین، در قرآن یا سخنان معصومان (علیهم‌السلام) مطالبی آمده که ناظر به مسائل مربوط به سازمان و مدیریت است و می‌توان براساس آنها مضامین و محتوایی را به‌عنوان مدیریت اسلامی کشف و استخراج کرد. اگر چنین معنایی مدنظر نجما باشد، اشکال این خواهد بود که در این صورت آنچه که به‌عنوان منبع مورد استفاده قرار گرفته، در اصل همان کتاب و سنت است، نه فرد و جامعه و خانواده و سایر موارد یادشده. همچنین، این اشکال و سؤال نیز قابل طرح است که موضوع مورد مطالعه در دانش مدیریت، «سازمان» و «پدیده‌های سازمانی» است، و با توجه به این امر، برخی از موارد مذکور (نظیر خانواده یا جامعه) از حوزه مطالعات مربوط به دانش مدیریت خارج است و به دانش‌هایی دیگر نظیر جامعه‌شناسی و روان‌شناسی مربوط می‌شود.

همچنین، در مورد طبیعت و پدیده‌های طبیعی، و ماورای طبیعت (شامل ملکوت آسمان‌ها و زمین، و مانند آن) - که نجما از آنها نیز به‌عنوان منابع اجتهاد یاد کرده است - همین ابهام وجود دارد و مشخص نیست مقصود از منبع بودن این امور در پژوهش‌های مربوط به مدیریت اسلامی چیست و پیامد آن، همان اشکالات و سؤالات قابل طرح است که برای اجتناب از طولانی شدن بحث، از ذکر تفصیلی آنها صرف نظر می‌شود.

۶. تأمل در اعتبار «اجتهاد جمعی»

نجما در جایی از «اجتهاد جمعی» نیز سخن گفته است. عین عبارت نجما در این زمینه چنین است: «در حوزه اجرای دستاوردهای اجتهاد جامع، بنا بر مصالح اجتماعی و حکومتی می‌تواند اجتهاد جمعی صورت پذیرد» (ر. ک: نجما، ص ۱۲۴). نجما این عبارت را در مبحث مربوط به «ویژگی‌های مرتبه مطلوب اجتهاد جامع از حیث اجرای پژوهش» آورده است.

همان‌گونه‌که پیش از این آوردیم، نجما برای اجتهاد جامع مدنظر خود دو سطح «مطلوب» و «مقبول» را در نظر می‌گیرد. سپس برای هر یک ویژگی‌هایی را از سه حیث «پژوهشگر»، «اعتبار» و «اجرای پژوهش» بیان می‌کند. بحث ما در اینجا فعلاً ناظر به ویژگی‌هایی است که نجما از حیث «اجرای پژوهش» ذکر کرده است. این ویژگی‌ها پیش از این ذکر شد و نیازی به تکرار آنها نیست. تنها به ذکر این نکته اکتفا می‌کنیم که نجما برای «سطح مقبول اجتهاد» از حیث اجرای پژوهش در مجموع سه ویژگی ذکر می‌کند که همان ویژگی‌های الف، ب و پ برای سطح مطلوب است؛ با این ملاحظه که ویژگی اول و دوم آن دقیقاً (بدون هیچ تغییری در عبارت) همان ویژگی الف و ب سطح مطلوب است، اما ویژگی سوم اما با کمی تغییر در عبارت این‌گونه ذکر شده است:

- تحلیل و داوری نهایی اطلاعات (جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و قضاوت) مبتنی بر منابع شرعی و تکوینی در اجتهاد جامع، با مشارکت پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی، زیر نظر صاحب‌نظران مدیریت اسلامی و یا صاحب‌نظران حوزوی و صاحب‌نظران مدیریتی، امری ضروری است.

با دقت در این عبارت اخیر، می‌توان این‌گونه گفت که از نظر نجما، در سطح «مطلوب» اجتهاد چون خود تحلیل‌گر مجتهد است، نتیجه نهایی پژوهش را براساس رأی و نظر و اجتهاد فردی خود اعلام می‌کند، گرچه برای رسیدن به این نتیجه، مشورت با کارشناسان و صاحب‌نظران مربوط امری «ضروری» است. به‌دیگرسخن، در مقدمات کار، مشورت با کارشناسان «باید» انجام شود، گرچه در اعلام نظر نهایی، مشورت ضرورتی ندارد. همچنین، در مواردی بنا بر مصالح اجتماعی و حکومتی، ممکن است تشخیص دهد از اجتهاد جمعی استفاده کند، اما به‌رحال این امر به اختیار خود او بستگی دارد و «می‌تواند» آن را انجام دهد و در هر صورت الزامی و ضروری و بایستی نیست. این درحالی است که در سطح «مقبول» اجتهاد، نجما معتقد است چون خود تحلیل‌گر واجد همه شرایط لازم برای اجتهاد

نیست، افزون بر مشورت در مرحله مقدماتی (که برای سطح مطلوب اجتهاد نیز لازم بود)، در نتیجه‌گیری نهایی و اعلام نتیجه نهایی پژوهش، ضروری و لازم است که به سراغ اجتهاد جمعی برود و نمی‌تواند براساس رأی و نظر شخصی و فردی خود درباره نتیجه نهایی پژوهش، جمع‌بندی و قضاوتی داشته باشد. اکنون ناظر به این بخش از مطالب نجما چند نکته را متذکر می‌شویم:

نکته اول آنکه، نجما در مورد ویژگی دوم (در هر دو سطح مطلوب و مقبول اجتهاد) که بحث ضرورت مشورت را مطرح نموده، مستند این ضرورت را آیه «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ يَبْتَغِيهِمْ» (شوری، ۳۸) ذکر کرده است (ر. ک: نجما، ص ۱۲۴). در مورد این استناد باید توجه داشت اینکه آیا این آیه (و همچنین آیه ۱۵۹ از سوره آل‌عمران: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ») بر وجوب مشورت دلالت دارد یا حداکثر استحباب و مطلوبیت آن را می‌رساند، امری است که در مورد آن بین صاحب‌نظران اختلاف وجود دارد، و به نظر می‌رسد حق با کسانی است که معتقدند این دو آیه دلالتی بر وجوب مشورت ندارد و تنها می‌توان براساس آنها استحباب و مطلوبیت (و نه ضرورت) مشورت را (آن هم نه به طور مطلق بلکه با شرایطی) اثبات کرد (ر. ک: محمدتقی مصباح‌یزدی، ۱۳۸۲، ص ۲۹۳-۲۹۷ و همو، ۱۳۹۴، ص ۲۸۹-۳۰۸). در هر صورت، برای ضرورت مشورت در امور این‌چنینی نیازی نیست که حتماً به این دو آیه استناد کنیم؛ بلکه می‌توان با تمسک به قاعده عقلایی «ضرورت رجوع غیر متخصص به متخصص، در امور تخصصی» آن را اثبات کرد (برای مطالعه بیشتر، ر. ک: مصباح‌یزدی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۹۹).

نکته دیگر آنکه، باید توجه داشت که ضرورت مشورت برای رسیدن به تصمیم، غیر از «ضرورت تصمیم‌گیری جمعی» و «اداره براساس نظر جمعی (یا به تعبیر نجما، اجتهاد جمعی)» است. اگر طبق آنچه که در نجما آمده، ضرورت مشورت را به دو آیه یادشده مستند نماییم، ضمیمه دو آیه به یکدیگر، در مجموع این نتیجه را به دست می‌دهد که گرچه مشورت ضروری است، اما در نهایت، تصمیم‌گیری با شخص مدیر است و اگر او پس از مشورت، براساس حجت شرعی به نظرش برسد تصمیم مناسب و درست غیر از آن چیزی است که حاصل جلسه مشورتی بوده است، می‌تواند (و بلکه باید) همان کاری را انجام دهد که حجت شرعی برای اقدام به آن دارد. اگر در آیه ۱۵۹ آل‌عمران دقت کنیم، ملاحظه می‌شود که گرچه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را امر به مشورت نموده و در این قسمت از ضمیر جمع استفاده کرده، اما در جمله بعد با آوردن ضمیر مفرد، در نهایت، تصمیم‌گیری را به خود نبی مکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم واگذار نموده است: «وَأَمْرًا

شَاوِرُهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ؛ و در کارها با آنان مشورت کن، و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن». همان‌گونه که برخی صاحب‌نظران و مفسران قرآن کریم اشاره کرده‌اند، این جمله دلالت دارد بر اینکه پس از پایان مشاوره، مدیر (و در سطح کلان اجتماعی، رهبر و ولی‌امر جامعه اسلامی) ملزم و مکلف نیست تابع نظر شورا یا اکثریت اعضای آن باشد، بلکه تصمیم و اقدامی را در دستور کار قرار می‌دهد که مصلحت و خیر و صلاح سازمان و جامعه را در آن می‌بیند (ر.ک: مصباح‌یزدی، ۱۳۹۴، ص ۲۹۳).

نکته دیگر آنکه، به نظر می‌رسد نجما در اینجا بین «اداره امور اجرایی» و «اجرای پژوهش» خلط کرده است. توضیح آنکه، حتی اگر بپذیریم که از دو آیه یادشده، وجوب و ضرورت مشورت استفاده و اثبات می‌شود، اما باید توجه داشت که این مشورت برای رسیدن به تصمیم در یک مسئله اجرایی خاص (که در دو آیه مذکور با واژه «امر» از آن یاد شده) می‌باشد نه در ساحت نظریه‌پردازی و تولید علم (و توجه داریم که بحث نجمنا ناظر به پژوهش‌ها و مطالعاتی است که می‌خواهد در ساحت نظری و به‌عنوان عرضه دانش مدیریت اسلامی صورت پذیرد). در عرصه تولید علم و نظریه‌پردازی، نه بین دانشمندان علوم رایج دانشگاهی (در سراسر جهان) و نه در مباحث اجتهادی معمول در حوزه‌های علمیه، کسی قائل به ضرورت مشورت نبوده و نیست. البته هر عالم و دانشمندی، با توجه به تحصیلات و مطالعاتی که در رشته تخصصی خود دارد، هنگام نظریه‌پردازی و ارائه دیدگاه و نظر شخصی خود در یک مسئله، به‌طور طبیعی به آرا و دیدگاه‌های دیگر متفکران نیز احاطه و توجه دارد، اما به‌هر حال این‌گونه نیست که برای اعلام‌نظر خود ابتدا یک یا چند جلسه مشورتی با سایر صاحب‌نظران برگزار کند. در مباحث اجتهادی (و اصطلاحاً دروس خارج) حوزه‌های علمیه نیز وضع به همین منوال است که استاد و مدرّس، یک مسئله خاص را مد نظر قرار می‌دهد و ضمن طرح دیدگاه‌های ارائه شده در باره آن مسئله و نقد و بررسی آنها، در پایان دیدگاه و نظر برگزیده خود را براساس دلیل (یا دلایل) مربوط بیان می‌کند، اما به‌هر حال برگزاری جلسه مشورتی در دستور کار نیست.

نکته دیگر به اصل مشروع و مجاز بودن «اجتهاد جمعی» و همچنین، چگونگی آن مربوط می‌شود. همان‌گونه که در نکته پیشین اشاره شد، مشورت‌گیری مدیر از همکاران و زیردستان، ربطی به بحث «اجتهاد جمعی» در مطالعات و پژوهش‌های مربوط به تولید و تدوین دانش مدیریت اسلامی ندارد و

آنچه در نجما آمده مسئله اجتهاد جمعی در پژوهش‌های مربوط به مدیریت اسلامی است. البته با این تفاوت که نجما این کار را در سطح مطلوب اجتهاد، امری جایز دانسته، اما برای سطح مقبول آن، اجتهاد جمعی را ضروری و لازم برشمرده است.

با فرض قبول چیزی به نام «اجتهاد جمعی»، اولین پرسش در این زمینه به چگونگی آن بازمی‌گردد. این «جمع» دقیقاً یعنی چه کسانی؟ همه مجتهدان حوزه دانش مدیریت یا منتخبی از آنها؟ مشکل گزینه اول (همه مجتهدان حوزه دانش مدیریت) بسیار واضح است، و با اندک تأملی می‌توان دریافت که چنین چیزی در عمل با دشواری‌ها و مشکلات متعددی مواجه است که انجام آن را تقریباً ناممکن می‌کند. اما اگر «جمع منتخب» مراد باشد، سؤال این است که این جمع چگونه و با چه سازوکاری انتخاب می‌شوند؟ از آنجا که نجما در این باره توضیحی نداده، نمی‌توان در مورد اشکالات و ابهامات احتمالی آن سازوکار نظری داد. همچنین، بر فرض ارائه سازوکار برای تعیین آن جمع منتخب، پرسش بعدی در این باره خواهد بود که نحوه رسیدن آن جمع به یک نظر اجتهادی چگونه خواهد بود؟ آیا اجماع آن جمع لازم است، یا نظر اکثریت آنها ملاک است، یا نظر خبرگان برتر آن جمع، یا راه‌های دیگر؟

افزون بر مشکلات و سؤالات یادشده، پرسش و معضل اصلی ناظر به خود اجتهاد جمعی و مشروع و مجاز بودن و اعتبار و حجیت آن است. در مباحث معمول حوزوی از این دیدگاه، در سطح مربوط به امور فردی نوعاً با تعبیر «مرجعیت شورایی» یا «شورای فتوا» و در سطح امور اجتماعی و حکومتی با تعبیر «رهبری شورایی» یا «شورای رهبری» نام برده می‌شود. البته این دیدگاه، دست‌کم بین فقهای شیعه، نوپدید است و سابقه چندانی ندارد و در چند دهه اخیر، آن هم از سوی افرادی اندک - و شاید بتوان گفت انگشت‌شمار - مطرح شده است. از این رو، نیز ادبیات مکتوب درباره این موضوع نسبتاً بسیار کم و اندک است. به هر حال بحث مبسوط در این زمینه از حوصله این مقال خارج است، اما آنچه اجمالاً می‌توان به آن اشاره کرد این است که درباره این دیدگاه اشکالات جدی و اساسی مطرح است و به همین سبب نیز دست‌کم تاکنون نه تنها مقبولیتی در حوزه‌های علمیه و نزد فقهای شیعه نیافته، بلکه اکثریت قریب به اتفاق (یا دست‌کم قابل توجهی) از صاحب‌نظران و اساتید فن عملاً (و گاه نیز در مباحث نظری) رغبتی به آن نشان نداده و با آن مخالفت کرده‌اند (برای مطالعه بیشتر، ر.ک: ورعی، ۱۴۰۰؛ قراملکی، ۱۳۸۷؛ بهرامی خوشکار، ۱۳۹۱؛ شبان‌نیا، ۱۴۰۱، ص ۲۳۸-۲۴۱ و شمس، <https://ijtihadnet.ir>).

افزون‌براینکه، باید توجه داشت عرصه علوم انسانی اسلامی، و از جمله مدیریت اسلامی که فعلاً محل بحث ما است، با عرصه علوم متداول و رایج از این جهت تفاوت اساسی دارد. آن تفاوت این است که در مباحث علوم انسانی اسلامی همان‌گونه که از نام آن پیداست، پژوهشگر درنهایت می‌خواهد مطلبی را به اسلام و شریعت (و به عبارت دیگر، به صاحب شریعت، یعنی خدای متعال و حضرات معصومین علیهم‌السلام) نسبت دهد، اما در علوم رایج، محقق و نظریه‌پرداز صرفاً درصدد بیان دیدگاه و نظر شخصی خویش است و نمی‌خواهد مطلبی را به دین و اسلام نسبت دهد. با توجه به این تفاوت، اگر مطلبی به‌عنوان «مدیریت اسلامی» عرضه شود، اصطلاحاً باید براساس «حجت شرعی» باشد و بدون حجت شرعی، نمی‌توان مطلبی را به اسلام نسبت داد.

براساس این، اگر پژوهشگری (و به تعبیر دقیق‌تر، مجتهدی) با توجه به مطالعات و بررسی‌های خود به این نتیجه رسیده که، برای مثال، در فلان مسئله و موضوع مدیریتی نظریه «الف» از نظر اسلام درست است، نمی‌تواند برخلاف آن نظر بدهد، و اگر چنین کند، باید در پیشگاه خدای متعال پاسخ‌گو باشد که چرا برخلاف حجتی که برای او اقامه شده نظر داده است. از این‌رو، اگر فقیه و مجتهد به نظریه و دیدگاهی رسید و از نظر خودش حجت شرعی برای آن پیدا کرد، نمی‌تواند و حق ندارد به صرف اینکه مجتهدانی دیگر (هرچند تعدادشان هم زیاد باشد) نظر دیگری دارند، از دیدگاه و نظر خود دست بردارد و در آن مسئله اجتهاد آنها را بپذیرد. در بحث اجتهاد شورایی نیز دقیقاً همین اشکال وجود دارد. اگر در بین اعضای شورا نظرات مختلفی درباره یک مسئله و موضوع مدیریتی وجود داشته باشد، و به فرض، طرفداران هریک از دیدگاه‌ها نتوانند دیگران را قانع کنند که نظر و دیدگاه آنها درست است، در نهایت، هر کدام باید همان نظر و دیدگاهی را برگزینند که از نظر وی ادله شرعی موافق آن است و آن را اثبات می‌کند. در چنین فروضی، برای مثال، اموری از این قبیل که اکثریت اعضای شورا چه نظری دارند ملاک نیست؛ بلکه همان‌طور که گفتیم، ملاک این است که خود فرد (مجتهد) اجتهادش به چه نتیجه‌ای رسیده و کدام نظر را تأیید می‌کند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد، طرح، یا به تعبیری، مدلی، که با عنوان «روش‌شناسی اجتهاد جامع» در نقشه جامع مدیریت اسلامی (نجما) ارائه شده با ابهامات و سؤالاتی روبه‌رو است که لازم است توسط ارائه‌دهندگان

آن پاسخ داده شود. ذکر همه این ابهامات و پرسش‌ها و شرح تفصیلی آنها خارج از حجم و حوصله یک مقاله و نیازمند نگارش کتابی مستقل است. از این رو، در پژوهش حاضر تلاش شد به اختصار به برخی از این ابهامات و سؤالات پرداخته شود، که اهم آنها به شرح زیر می‌باشد:

۱. عبارت «روش‌شناسی اجتهاد جامع»، دقیق و درست نیست و به جای آن باید «روش اجتهاد جامع» یا تعبیراتی مانند آن استفاده شود.

۲. با تعریفی که نجما برای «اجتهاد جامع» ارائه داده است، همه تلاش‌های علمی در هر عرصه علمی، و چه در حوزه و چه در دانشگاه را می‌توان (و بلکه باید) اجتهاد نامید. این امر غیر از آنکه خلاف عرف رایج در مجامع علمی حوزوی و دانشگاهی است، به اغتشاش علمی دامن می‌زند.

۳. نجما یکی از ابزارها و روش‌های کسب معرفت در اجتهاد جامع را «تجربه» معرفی کرده و معتقد است با روش تجربی امکان نیل به «دستاورد قطعی» در زمینه مدیریت اسلامی وجود دارد. افزون بر آن، «دستاوردهای ظنی» حاصل از روش تجربی نیز (همانند دستاوردهای قطعی آن) ارزش دینی و اسلامی دارد. در متن مقاله توضیح داده شد که این دو ادعا مخدوش و قابل مناقشه است.

۴. نجما «شهود» را نیز یکی دیگر از ابزارهای شناخت در مطالعات مربوط به مدیریت اسلامی برشمرده است. در این مورد گفته شد: اولاً، هیچ فقیه و مجتهدی به لحاظ نظری تا به حال شهود را از ابزارهای کسب معرفت در مسیر اجتهاد ندانسته و در عمل نیز حتی یک مورد وجود ندارد که فقیهی برای اثبات رأی و نظر خود به شهود تمسک بسته و از روش شهودی استفاده کرده باشد. ثانیاً، عرصه علوم رایج و از جمله دانش مدیریت، عرصه علوم حصولی است و ربطی به علم حضوری و شهود ندارد. ثالثاً، تعریفی که نجما از شهود ارائه داده با تعریف رایج آن در مباحث معرفت‌شناسی اسلامی متفاوت است و اموری مانند خواب و رؤیا را نیز شامل می‌شود؛ و حال آنکه نه فقط در اجتهاد رایج و مصطلح حوزه‌های علمیه، بلکه اساساً در هیچ علمی پذیرفته نیست که براساس خواب و رؤیا و نظایر آن، چیزی را نفی یا اثبات نماییم.

۵. نجما منابع اجتهاد را توسعه داده، در تقسیم‌بندی مورد نظر خود، کتاب و سنت و اجماع را در زمره «منابع تشریحی» و عقل را در زمره «منابع تکوینی» شمرده، و ضمن پذیرش منابع چهارگانه معروف در اجتهاد رایج، این موارد را نیز به آنها اضافه کرده است: انسان و پدیده‌های انسانی (شامل فرد، خانواده،

گروه، سازمان، نهاد، نظام حاکم، جامعه، و تاریخ)، طبیعت و پدیده‌های طبیعی، و ماورای طبیعت (شامل ملکوت آسمان‌ها و زمین، و مانند آن). در متن مقاله توضیح داده شد که مقصود نجما از این سخن مشخص نیست و در هر صورت، هر معنایی که برای آن در نظر بگیریم، محل مناقشه است.

۶. مسئله دیگری که در طرح پیشنهادی نجما برای انجام مطالعات مدیریت اسلامی آمده، بحث «اجتهاد جمعی» است. در این زمینه گفته شد که براساس مبانی معرفت‌شناسی اسلامی، اجتهاد جمعی دارای اشکالات متعدد، و در نتیجه غیر قابل پذیرش است.

منابع

- انصاری، مرتضی (۱۴۱۶ق). فرائد الاصول (دو جلدی)، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- بهرامی خوشکار، محمد (۱۳۹۱). شورای فقهی یا فتوای شورایی در استنباط احکام شرعی. ح کومت اسلامی، ۶۴، ۳۳-۵۶.
- پارسانیا، حمید (۱۳۸۳). روش شناسی و اندیشه سیاسی. علوم سیاسی، ۷(۴ پیاپی ۸)، ۷-۱۶.
- جمعی از نویسندگان (۱۴۰۰). مبانی علوم انسانی اسلامی از دیدگاه علامه مصباح یزدی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- چالمرز، آلن (۱۳۸۵). چیستی علم: درآمدی بر مکاتب علم شناسی فلسفی، ترجمه سعید زیباکلام. چاپ هفتم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- حسین زاده، محمد (۱۳۸۱). معرفت شناسی. چاپ هشتم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- حسین زاده، محمد (۱۳۹۱). درآمدی بر معرفت شناسی و مبانی معرفت دینی (ویراست جدید). چاپ هفتم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- دبیرخانه همایش مبانی فلسفی علوم انسانی اسلامی (۱۳۸۹). جستارهایی در فلسفه علوم انسانی از دیدگاه حضرت علامه آیت الله مصباح یزدی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- ژاگو، پل (۱۴۰۲). تأثیر از فاصله: درس های عملی برای تأثیرگذاری روانی از فاصله؛ تله پاتی و تلقین روحی، ترجمه ساعد زمان. چاپ هفدهم، تهران: ققنوس.
- شبان نیا، قاسم (۱۴۰۱). فلسفه سیاست، ویراست دوم. چاپ یازدهم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- شمس، قدیرعلی، بررسی و نقد فقهی نظریه «مرجعیت شورایی»، <https://ijtihadnet.ir>
- صادقی، سهیلا، و عرفان منش، ایمان (۱۳۹۴). روش شناسی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی. راهبرد فرهنگ، ۲۹، ۶۱-۹۱.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم. چاپ چهارم، تهران: صدرا.

- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۷۸). هستی‌شناسی (نگارش مجدد). چاپ سوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۰). درآمدی بر فلسفه اسلامی. چاپ اول، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۷۷). سیری کامل در اصول فقه. قم: فیضیه.
- فعالی، محمدتقی (۱۳۷۹). علم حضوری و علم حصولی، ذهن، ۲، ۴۵-۸۴.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۶). درآمدی بر معرفت‌شناسی، تدوین و نگارش: مرتضی رضایی و احمدحسین شریفی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۹۶). معرفت‌شناسی اسلامی، تدوین و نگارش: رضا درگاهی‌فر. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- قراملکی، علی‌مظهر (۱۳۸۷). بحثی در شورایی شدن فتوا. مقالات و بررسی‌ها، ۶، ۱۱۲-۱۳۰.
- کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، کارگروه رشته مدیریت شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۸). نقشه جامع مدیریت اسلامی (نجما). ویرایش ششم، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲). حقوق و سیاست در قرآن، نگارش شهید محمد شهبازی. چاپ سوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲). کاوش‌ها و چالش‌ها، تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری. ج ۱، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳). آموزش فلسفه. ج ۱، چاپ سوم، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل (وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر).
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). حکیمان‌ترین حکومت: کاوشی در نظریه ولایت فقیه، تحقیق و نگارش: قاسم شبان‌نیا. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۴۰۱). در جستجوی عرفان اسلامی، تدوین و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. چاپ هشتم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه.

- مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۳۶۴). تحقیق و بررسی در منابع اجتهاد در فقه شیعه و اهل سنت. نور علم، ۱۰، ۵۵-۶۲.
- واتسن، لیال (۱۳۸۸). فوق طبیعت، ترجمه شهریار بحرانی و احمد ارژمند. چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
- ورعی، سیدجواد (۱۴۰۰). مبانی و قلمرو فتوا و حکم شورایی. تهران: سمت.

References

- 'Abūdiyyat, 'A. (1378 H.sh./1999). *Hastīshināsī [Ontology]* (revised ed., 3rd printing). Qom: Mu'assisih-i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- 'Abūdiyyat, 'A. (1380 H.sh./2001). *Darāmadī bar falsafih-i Islāmī [Introduction to Islamic philosophy]* (1st ed.). Qom: Mu'assisih-i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Anṣārī, M. (1416 AH). *Farā'id al-Uṣūl* (2 vols.). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī (vābastih bih Jāmi'ih-i Mudarrisīn-i Ḥawzih-i 'Ilmiyyih-i Qom). [In Arabic/Persian]
- Bahrāmī Khwushkār, M. (1391 H.sh./2012). *Shawrā-yi fiqhī yā fatwā-yi shawrāyī dar istinbāt-i aḥkā-m-i shar'ī [Fiqh council or collective fatwa in deriving Sharia rulings]*. *Hukūmat-i Islāmī*, 64, 33-56. [In Persian]
- Chalmers, A. (1385 H.sh./2006). *Chīstī-yi 'ilm: Darāmadī bar makātīb-i 'ilmshināsī-yi falsafī [What is this thing called science? An introduction to the philosophy of science]* (S. Zībākālām, Trans.; 7th ed.). Tehran: Sāzmān-i Muṭālī'ih wa Tadmīn-i Kutub-i 'Ulūm-i Insānī-i Dānishgāhhā (SAMT). [In Persian]
- Daftar-i Hamāyish. (1389 H.sh./2010). *Justārḥā-yī dar falsafih-i 'ulūm-i insānī az dīdgāh-i Ḥaḍrat-i 'Allāmiḥ Āyatullāh Miṣbah Yazdī [Essays on the philosophy of human sciences from the viewpoint of Allameh Ayatollah Misbah Yazdī]*. Qom: Mu'assisih-i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Fa'ālī, M. T. (1379 H.sh./2000). 'Ilm-i ḥuḍūrī wa 'ilm-i ḥuṣūlī [Presential knowledge and acquired knowledge]. *Zīhn*, 2, 45-84. [In Persian]
- Fāḍil Lankarānī, M. (1377 H.sh./1998). *Sayrī kāmil dar uṣūl-i fiqh [A comprehensive study of the principles of jurisprudence]*. Qom: Feyzīyeh. [In Persian]
- Fayyāzī, Gh. (1386 H.sh./2007). *Darāmadī bar ma'rifatshināsī [Introduction to epistemology]* (M. Riḍāyī & A. Ḥ. Sharīfī, Eds.). Qom: Mu'assisih-i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]

- Fayyāzī, Gh. (1396 H.sh./2017). Ma'rifatshināsī-yi Islāmī [Islamic epistemology] (R. Dargāhifār, Ed.). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Ḥusaynzādih, M. (1381 H.sh./2002). Ma'rifatshināsī [Epistemology] (8th ed.). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Ḥusaynzādih, M. (1391 H.sh./2012). Darāmadī bar ma'rifatshināsī wa mabānī-yi ma'rifat-i dīnī [Introduction to epistemology and foundations of religious knowledge] (new ed., 7th printing). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Jāgū, P. (1402 H.sh./2023). Ta'thīr az fāšilih: Durshā-yi 'amalī barā-yi ta'thīrguzārī-yi ravānī az fāšilih; tīlpātī wa talqīn-i rūḥī [Influence from a distance: Practical lessons for psychological influence from afar; telepathy and mental suggestion] (S. Zamān, Trans.; 17th ed.). Tehran: Quqnūs. [In Persian]
- Kārgḥāh-i Bunyādīn-i Mudīriyyat-i Islāmī, Kārgḥāh-i Rishth-i Mudīriyyat-i Shawrā-yi Takhassuṣī-yi Taḥawwul wa Irtiqā-yi 'Ulūm-i Insānī-i Shawrā-yi 'Ālī-yi Inqilāb-i Farhangī. (1398 H.sh./2019). Naqshih-'i jāmi'-i mudīriyyat-i Islāmī (NAJMA) [Comprehensive Islamic Management Map] (6th ed.). Qom: Intishārāt-i Dānishgāh-i Qom. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, N. (1364 H.sh./1985). Taḥqīq wa barresī dar manābi'-i ijthād dar fiqh-i Shī'ah wa Ahl-i Sunnat [Research and study on sources of ijthād in Shia and Sunni fiqh]. *Nūr-i 'Ilm*, 10, 55-62. [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1382 H.sh./2003). Ḥuqūq wa siyāsāt dar Qur'ān [Rights and politics in the Quran] (Sh. Shahrabī, Ed.; 3rd ed.). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1382 H.sh./2003). Kāwishhā wa chālīshhā [Investigations and challenges] (M. M. Nādirī, Ed.; Vol. 1). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1383 H.sh./2004). Āmūzish-i falsafih [Teaching philosophy] (Vol. 1, 3rd ed.). Tehran: Shirkat-i Chāp va Nashr-i Bayn al-Mīlal (vābastih bih Mu'assisih-'i Intishārāt-i Amīr Kabīr). [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1394 H.sh./2015). Ḥakīmānah tarīn ḥukūmat: Kāwishī dar nazariyyih-'i wilāyat-i faqīh [The wisest government: A study on the theory of wilayat

- al-faqih] (Q. Shabbānīyā, Ed.). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Mišbāh Yazdī, M. T. (1401 H.sh./2023). Dar justujū-yi 'irfān-i Islāmī [In search of Islamic mysticism] (M. M. Nādirī Qumī, Ed.; 8th ed.). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
 - Pārsānīyā, H. (1383 H.sh./2004). Ravishshināsī wa andīshih-'i siyāsī [Methodology and political thought]. *'Ulūm-i Siyāsī*, 7(4), 7-16. [In Persian]
 - Qarāmalikī, 'A. M. (1387 H.sh./2008). Baḥthī dar shawrāyī shudan-i fatwā [A discussion on collective fatwa]. *Maqālāt va Barrisīhā*, 6, 112-130. [In Persian]
 - Šādiqī, S., & 'Irfānmanish, Ī. (1394 H.sh./2015). Ravishshināsī-yi pizhūhish-i asnādī dar 'ulūm-i ijtimā'ī [Methodology of documentary research in social sciences]. *Rāhburd-i Farhang*, 29, 61-91. [In Persian]
 - Shabbānīyā, Q. (1401 H.sh./2022). Falsafih-'i siyāsāt [Political philosophy] (2nd ed., 11th printing). Qom: Mu'assisih-'i Āmūzishī va Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
 - Shams, Q. (n.d.). Barrisī wa naqd-i fiqhī-yi naẓariyyih-'i "marja'iyat-i shawrāyī" [A jurisprudential study and critique of the theory of 'collective marja'iyat']. Retrieved from <https://ijtihadnet.ir/> [In Persian]
 - Ṭabāṭabāyī, S. M. H. (1374 H.sh./1995). Uṣūl-i falsafih wa ravish-i ri'ālism [The principles of philosophy and the method of realism] (4th ed.). Tehran: Šadrā. [In Persian]
 - Varī, S. J. (1400 H.sh./2021). Mabānī wa qalamraw-i fatwā wa ḥukm-i shawrāyī [Foundations and scope of collective fatwa and ruling]. Tehran: SAMT. [In Persian]
 - Wātsun, L. (1388 H.sh./2009). Fawq-i ṭabī'at [Supernature] (Sh. Bahrānī & A. Arzhamand, Trans.; 6th ed.). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
 - Zhāgū, P. (1402 H.sh./2023). Ta'thīr az fāšilih: Durshā-yi 'amalī barā-yi ta'thīrguzārī-yi ravānī az fāšilih; tīlpātī wa talqīn-i rūḥī [Influence from a distance: Practical lessons for psychological influence from afar; telepathy and mental suggestion] (S. Zamān, Trans.; 17th ed.). Tehran: Quqnūs. [In Persian]